

УДК 343.54

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.25>

НЕВИКОНАННЯ БАТЬКАМИ ОBOB'ЯЗКУ УТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ: ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Зайцев О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
кримінального права Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6743-7114>
o.v.zaytsev@nlu.edu.ua*

Філіпенко В.Р.,

*докторка філософії (м. Харків, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9155-3564>
valeria.pphilipenko@gmail.com*

Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Невиконання батьками обов'язку утримання неповнолітніх дітей: дискусійні аспекти кримінально-правової кваліфікації.

Стаття присвячена вивченню проблеми кримінально-правової кваліфікації злісного ухилення батьків від утримання непрацездатних дітей. Піддано аналізу складу кримінальних правопорушень, передбачених ст. 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» та ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» КК України. Звертається увага на подібність безпосередніх об'єктів та кола потерпілих осіб цих складів кримінальних правопорушень. Робиться висновок, що утримання неповнолітніх дітей є складовою обов'язку по догляду за ними, а ст.ст. 164 і 166 КК України співвідносяться між собою як загальна і спеціальна норми. Детально вивчено обвинувальні вироки, винесені за ст. 166 КК, які містить Єдиний державний реєстр судових рішень за період з 2010 по 2023 роки (688 вироків). Наведено випадки помилкової кваліфікації злісного невиконання батьками обов'язку по утриманню неповнолітніх дітей, а також по догляду за ними, як ідеальної сукупності за ч. 1 ст. 164, ст. 166 КК України.

Окремо звертається увага на відсутність судової практики засудження батьків за злісне ухилення від утримання неповнолітніх дітей за ч. 1 ст. 164 КК України, що пов'язується із відсутністю жодних конкретних критеріїв ознак злісності. У результаті системного аналізу доктрини кримінального права і правозастосовчої практики запропоновано виключити із ч. 1 ст. 164 КК України таку альтернативну форму діяння як «злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх дітей». Аргументується, що залежно від психічного ставлення винного до суспільно небезпечних наслідків, ухилення батьків від утримання неповнолітніх дітей необхідно кваліфікувати як домашнє насильство (ст. 126-1 КК України) або невиконання обов'язків по догляду за дитиною (ст. 166 КК України).

Ключові слова: невиконання обов'язків по догляду за дитиною, утримання, домашнє насильство, кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.

Zaytsev O., Philipenko V. Parents' failure to fulfill their obligation to support minor children: controversial aspects of criminal law qualification.

The article is devoted to the study of the issue of criminal law qualification of the parents' malicious failure to support their disabled children. The corpora delicti of the criminal offences, provided for by Articles 164 and 166 of the Criminal Code of Ukraine, have been analyzed. Attention is drawn to the similarity of their direct objects and the circle of victims. It is concluded that the support of minor children is a component of the duty of care to them, and Articles 164 and 166 of the Criminal Code correlate with each other as general and special rules. The author examined guilty verdicts under Article 166 of the Criminal Code, contained in

the Unified State Register of Court Decisions, for the period from 2010 to 2023 (688 verdicts). The cases of inaccurate qualification of the parents' malicious failure to fulfill their obligation to support minor children and to take care of them as an ideal set of criminal offences, provided for by Part 1 of Article 164 and Article 166 of the Criminal Code of Ukraine are presented.

Attention is drawn to the absence of judicial practice of conviction of parents for a malicious failure to support their minor children as provided for by Part 1 of Article 164 of the Criminal Code of Ukraine, which is related to the absence of any specific criteria of malice. As a result of analysis of the criminal law doctrine and law enforcement practice, the author proposes to exclude such a form of action as "the parents' malicious failure to support their minor children" from Part 1 of Article 164 of the Criminal Code. The author argues that depending on the perpetrator's mental attitude to the consequences, the parents' failure to support their minor children should be qualified as domestic violence (Article 126-1 of the Criminal Code) or a failure to fulfill a duty of care to the child (Article 166 of the Criminal Code).

Key words: a failure to fulfill an obligation to take care of a child, support, domestic violence, criminal offenses against electoral, labour and any other personal rights and freedoms of the person and the citizen.

Постановка проблеми. Згідно з щорічною доповіддю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні» у 2022 р. надійшло 1237 звернень, у яких було порушено 1905 питань з прав дітей, зокрема: права на піклування та турботу батьків (298, у т.ч. за кордоном – 12); права на освіту (154, у т.ч. за кордоном – 1); права на життя та здоровий розвиток (102); права на виховання в сім'ї (78, у т.ч. за кордоном – 5); захист дітей від домашнього насильства (78); захисту прав дітей-біженців і дітей, розлучених із сім'єю (56); права на працю (49); права дітей на житло (34); втягування дітей у збройний конфлікт (25) та інших питань. Одним із основних питань, які порушуються у зверненнях, є захист права на утримання дітей з боку батьків (142) [1].

Відповідно до положень Декларації ООН про права дитини від 20 листопада 1959 р. дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження [2]. Конституцією України визначено основні права й обов'язки держави та громадян щодо забезпечення захисту дітей. Зокрема, у ч. 2 ст. 51 зазначається, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Цей обов'язок закріплений також у Сімейному кодексі України (статті 180–201).

Таким чином, одним із найголовніших та найважливіших обов'язків батьків, що впливає не тільки з усталених моральних принципів нашого суспільства, а й чинного законодавства, є моральне виховання та матеріальне утримання дитини. Це, зокрема, виявляється у забезпеченні неповнолітньої дитини мінімально необхідними благами, що потрібні для її життя та виховання. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, незалежно від того чи перебувають вони у шлюбі чи ні (у випадку народження дитини під час фактичних шлюбних відносин), чи визнаний шлюб недійсним, чи позбавлені вони батьківських прав, чи дитина від них відібрана тимчасово без позбавлення батьківських прав [3; 4]. Порушення цього обов'язку може тягти кримінальну відповідальність. У цьому контексті актуальною і науково цікавою є проблема кримінально-правової кваліфікації невиконання батьками обов'язку утримувати дітей.

Стан опрацювання. Питанням кримінально-правової характеристики злочинів, передбачених ст.ст. 164, 166 КК України, приділено увагу у працях П.П. Андрушка, А.П. Бабія, О.І. Белової, О.С. Гардецького, М.К. Гнетнева, К.А. Голдзінського, О.М. Готіна, І.О. Зінченко, Д.П. Євгєєвої, С.Г. Киренка, І.І. Литвина, М.В. Мазура, М.І. Мельника, С.М. Морозюка, А.С. Оксаніченка, О.О. Семенюка, В.В. Шаблістого, Є.В. Шевченко та ін. Водночас, проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ст. 166 КК України залишаються актуальними [5].

Метою статті є аналіз складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 164, 166 КК України, визначення особливостей їх співвідношення, а також висловлення власного бачення вирішення проблеми кримінально-правової кваліфікації злісного ухилення батьків від утримання непрацездатних дітей.

Виклад основного матеріалу. За ст. 164 КК України караним є злісне ухилення від утримання дітей. Йдеться про: 1) злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів); 2) злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні. Кримінальна відповідальність за злісне невиконання обов'язків по

догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, передбачена ст. 166 КК України.

Як у доктрині кримінального права, так і у судовій практиці виникла проблема співвідношення цих злочинів. Звернемо увагу на безпосередні об'єкти цих злочинів і коло потерпілих. Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 164 КК є суспільні відносини, що забезпечують захист майнових інтересів і прав неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують допомоги, право неповнолітніх та непрацездатних дітей на повноцінне життя та всебічний (фізичний, психічний і соціальний) розвиток. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) діти, на утримання яких за рішенням суду їх батько чи мати мають сплачувати аліменти; 2) неповнолітні чи 3) непрацездатні діти, що перебувають на утриманні батьків. Неповнолітніми дітьми визнаються особи віком до 18 років, якщо згідно з законом вони не набувають прав повнолітніх раніше (наприклад, внаслідок одруження). Непрацездатними є повнолітні діти, які в силу фізичних чи психічних вад позбавлені можливості постійно чи тимчасово працювати (зокрема, діти-інваліди I, II та III групи) [6].

Наслідки ухилення від утримання дітей є суттєвими. Зокрема, Верховний Суд України вказує на : недостатній розвиток дитини та її соціальну дезадаптацію; підвищення небезпеки сприйняття дитиною установок антисоціального способу життя, що, зрештою, може призвести до того, що вона приєднається до криміногенного середовища [7].

Щодо безпосереднього об'єкту злочину, передбаченого ст. 166 КК України, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду зазначив на здоровий розвиток дитини, її фізичне, психологічне і соціальне благополуччя [8]. Потерпілими від цього злочину можуть бути: 1) дитина - особа віком до 18 років (повноліття) (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»); 2) повнолітні особи, визнані недієздатними або обмежено дієздатними. Таким чином, при проведенні порівняння очевидним є певне співпадіння як безпосередніх об'єктів, так і кола потерпілих осіб. Виникає питання: можливо розмежування слід проводити за об'єктивними ознаками? Це зобов'язує приділити увагу співвідношенню обов'язків батьків по догляду за дитиною і їх утриманню?

Одразу слід зауважити, що хоча законодавству України відомий термін «догляд» (ч. 2 ст. 3, ч. 1 ст. 60 СК України та ін.), нормативно-правові акти не містять вичерпного переліку цих обов'язків. При цьому Декларацією прав дитини від 20 листопада 1959 року, Конвенцією про права дитини встановлено, що дитина має право на здоровий зріст і розвиток, належне харчування, житло, розваги; дитина повинна рости під відповідальністю своїх батьків в атмосфері любові, морального та матеріального забезпечення; дитина повинна бути захищена від недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації. Також ст. 150, 180 Сімейного кодексу України регламентовано, що батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток та утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Обов'язки батьків щодо дітей регламентовано також у Законі «Про охорону дитинства», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про освіту» тощо.

З огляду на вказані правові норми, як справедливо зазначив Верховний Суд при аналізі ст. 166 КК України, батьки зобов'язані не тільки забезпечувати дитину умовами для проживання, навчання, побуту, дозвілля, а й турбуватися про її фізичне, психологічне і соціальне благополуччя, так як найважливішою задачею батьків є здоровий розвиток дитини, який включає добре фізичне самопочуття, енергію, бадьорість; здатність витримувати фізичні навантаження, аналізувати проблеми та приймати зважені рішення, розуміти почуття - свої та інших людей; уміння долати невдачі, керувати стресами, вчитися й отримувати задоволення від навчання; усвідомлення свого призначення і сенсу життя; сприйняття загальнолюдських цінностей; задоволення соціальним статусом і якістю стосунків із оточенням; ефективне спілкування та взаємодія з людьми тощо. Відповідно, забезпечення дитини лише матеріальними засобами до існування не є свідченням виконання батьками своїх обов'язків [8].

Таким чином, можна зробити висновок, що спектр обов'язків батьків по догляду за дитиною значно ширше, аніж утримання дитини. Догляд – це комплексне поняття, яке охоплює різні його прояви, у тому числі утримання, які у цілому забезпечують нормальне існування, зростання, розвиток дитини. Не дивно, що деякі науковці вказують на невиконання обов'язку по утриманню дитини при характеристиці діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України [9, с. 55; 10, с. 495].

Викладене дозволяє стверджувати, що ст.ст. 164 і 166 КК співвідносяться між собою як загальна і спеціальна норми. Водночас, правозастосувач іноді демонструє інший підхід у розумінні цих злочинів. Вивчення судової практики застосування ст. 166 КК України за 2010–2023 рр. (688 вироків)

дозволило виявити 19 обвинувальних вироків із кваліфікацією вчиненого за ідеальною сукупністю ч. 1 ст. 164, ст. 166 КК України.

Йдеться про випадки, коли особи не займались вихованням дітей, не забезпечили дітям безпечних умов проживання і навчання, що призвело до тяжких наслідків. Також, вони, маючи джерела доходів не забезпечували дітей харчуванням, речами першої необхідності, шкільним приладдям, натомість використовували наявні кошти на задоволення особистих потреб, переважно на придбання алкогольних напоїв [11; 12; 13]. Вбачається, що наведений підхід є помилковим. Як обґрунтовано зазначає Д.П. Євтєєва, якщо невиконання обов'язків по догляду за дитиною, виражене у злісному ухиленні від утримання дитини, не спричинило тяжкі наслідки, дії винного слід кваліфікувати за ст. 164 КК, а якщо спричинило – лише за ст. 166 КК України [14, с. 128].

Водночас у контексті поставленої проблеми слід враховувати результати дослідження судової практики по застосуванню ст. 164 КК України. Зокрема, вивчення О.І. Беловою 224 кримінальних проваджень [15, с. 109], а також А.С. Оксаніченком та В.В. Шаблестим 200 обвинувальних вироків, не встановило жодного, де б особу було притягнуто до відповідальності або засуджено за злісне ухилення від утримання дітей [16, с. 126-127]. Це очевидно пов'язано із наступними факторами.

Притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 164 КК можливе лише за умов, коли воно є злісним. Наявність цієї ознаки у тексті статті зобов'язує суд при постановленні вироку зазначати, які конкретно дії вчинила особа і чому вони свідчать про злісний характер. Очевидно, що розглядаючи справи суди стикаються з труднощами у застосуванні цієї статті, бо жодних конкретних орієнтирів у визначенні злісного характеру діяння у законі не наведено. В судовій практиці виказувалась пропозиція розкрити зміст злісного характеру у законі шляхом зазначення тривалості і систематичності таких дій. Нібито саме ці ознаки характеризують діяння як злісні та охоплюють усі способи ухилення [7]. У науці були спроби конкретизувати ознаку злісності щодо «ухилення від утримання». Так, О. І. Белова зазначає, що «...навіть нетривале за часом ухилення батьків від утримання дітей може призвести до вкрай негативних наслідків для їх здоров'я, фізичного та психічного розвитку» [15, с. 109]. Д.П. Євтєєва можливість кваліфікації злісного ухилення від утримання вбачає тільки у випадках повного або систематичного невиконання цього обов'язку [14, с. 122]. Вважаємо очевидним, що запропоновані характеристики поняття злісності (нетривале, повне, систематичне ухилення), самі по собі, потребують роз'яснення та не вирішують проблеми правозастосування.

Таким чином, згадані дослідники справедливо обґрунтовують відсутність судової практики за ч. 1 ст. 164 КК у випадку вчинення злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, із складнощами встановлення ознак злісності. Це призводить їх до пропозиції її виключення. Зокрема, С.І. Морозюк запропонував об'єднати ст. 164 та ст. 165 КК України, виключивши ознаку «злісності» з тексту новоствореної статті: «ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей, непрацездатних сина, дочки, батьків» [17, с. 16].

А.С. Оксаніченко та В.В. Шаблестий погодились із пропозицією виключення ознаки злісності, але висловили критичні зауваження щодо декриміналізації «ухилення від утримання». Науковці справедливо зазначають, що така форма вчинення злочинного діяння існує, але відсутні факти засудження винних осіб за такі діяння внаслідок, зокрема, і труднощів, що виникають при встановленні ознак злісності в ухиленні батьків від утримання дітей. У підсумку, авторами пропонується пов'язати кримінальну відповідальність за ухилення від утримання із настанням тяжких наслідків для здоров'я дитини внаслідок і викласти ч. 1 ст. 164 КК наступним чином: «ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, що спричинило тяжкі наслідки» [16, с. 126-127, 151].

Висновки. Проведений аналіз доктрини кримінального права і судової практики застосування ст.ст. 164, 166 КК України дозволяє висловити наступне. По-перше, випадки засудження батьків за ч. 1 ст. 164 КК у випадку злісного ухилення ними від утримання неповнолітніх відсутні. По-друге, це пов'язано із конструкцією формального складу злочину і обов'язковим вставленням ознаки злісності діяння. По-третє, розробити чіткі орієнтири для встановлення злісності не вдалося ані під час наукового пошуку, ані під час правозастосування. По-четверте, утримання батьками дітей до їх повноліття є одним із видів спектру їх обов'язків по догляду. Наведені положення дозволяють запропонувати виключення із ч. 1 ст. 164 КК України такої форми діяння як «злісне ухилення батьків від утримання

неповнолітніх дітей». Це, у разі реалізації раніше виказаних пропозицій про виключення ознаки злісності і закріплення у ст. 166 КК конкретних видів наслідків невиконання обов'язків по догляду [18, с. 269; 19, с. 235], сформує підстави для наступних варіантів кваліфікації:

1) умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо, внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого є економічним насильством за ст. 173-2 КУПАП «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування»;

2) умисне систематичне вчинення економічного насильства щодо дитини в контексті Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, є домашнім насильством (ст.126-1 КК);

3) невиконання батьками обов'язків по догляду, у тому числі утримання, що призвело до невідповідності рівня психічного розвитку дитини її хронологічному віку; її занедбаності (педагогічній, соціальній, соціально-педагогічній); безпритульності; тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень; смерті, самогубства чи замаху на самогубство; загибелі кількох дітей – як необережний злочин, передбачений ст. 166 КК.

Список використаних джерел:

1. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 р.». URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/> (дата звернення: 24.04.2023).
2. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 р. URL: <https://www.content.net.ua/registration/content/ua3878/pages/f33823.html> (дата звернення: 24.04.2023).
3. Митрофанова О.І. Правове регулювання обов'язків батьків щодо утримання дитини та способи їх виконання. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_29374 (дата звернення: 24.04.2023).
4. Адамова О. С. Щодо питання про обов'язок батьків утримувати дитину. *Юридичний вісник*. № 4. Одеса: Гельветика, 2019. С. 211–216.
5. Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування: проблеми кваліфікації. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. № 1. С. 101–114.
6. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 26 травня 2020 р., судова справа № 313/1391/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89564221> (дата звернення: 24.04.2023).
7. Судова практика у справах про злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей від 28 січня 2004 року. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002697-04#Text> (дата звернення: 24.04.2023).
8. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 2 листопада 2021 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100957076> (дата звернення: 24.04.2023).
9. Зінченко І.О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики: монографія. Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. 320 с.
10. Андрушко П.П. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. / За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка*. 3-тє вид, переробл. та доп. Т. 1. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 402–515.
11. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 29 грудня 2014 року, судова справа № 439/1272/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42178100> (дата звернення: 24.04.2023).
12. Вирок Верховинського районного суду Івано-Франківської області від 30 листопада 2015 року, судова справа № 340/491/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53872484> (дата звернення: 24.04.2023).

13. Вирок Бродівського районного суду Львівської області від 9 березня 2015 року, судова справа № 1-37/2010. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/44465015> (дата звернення: 24.04.2023).
14. Євтєєва Д.П. Про деякі питання застосування норми щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1(8). С. 117–131.
15. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 184 с.
16. Оксаніченко А.С., Шаблистий В.В. Поняття злісності за кримінальним правом України: монографія. Дніпро: Біла К.О., 2020. 184 с.
17. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 18 с.
18. Філіпенко В.Р. Суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 166 КК України. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 264–276.
19. Філіпенко В.Р. Суспільно небезпечні наслідки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 2 (16). С. 223–242.